

Experimentálne metódy

Marcel MiGLiERiNi

5. Mössbauerova spektrometria

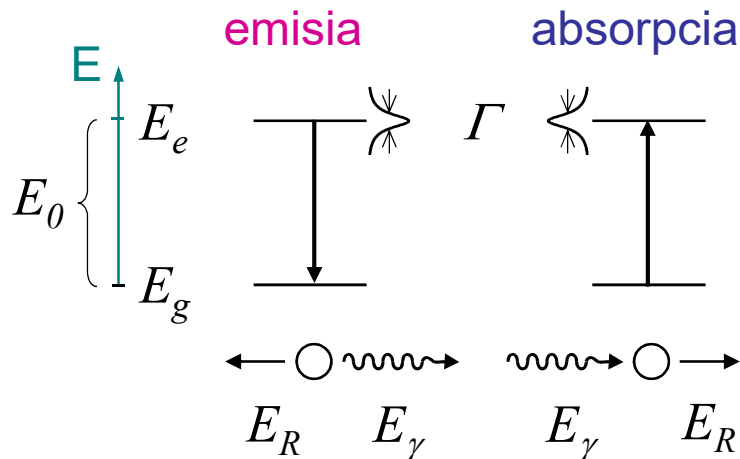
- Mössbauerov jav
  - história
  - princíp
- experimentálne zariadenie
  - techniky
  - zdroje žiarenia, absorbátory
  - detektory

Historické poznámky

- rezonančná fluorescencia
  - známa v **atómovej optike** od r. 1904
    - Woodov experiment s parami Na – pozorované dodatočné žiarenie
  - A čo rezonančná fluorescencia na **jadrovej úrovni**?

$$E_0 = E_e - E_g = E_\gamma \pm E_R$$

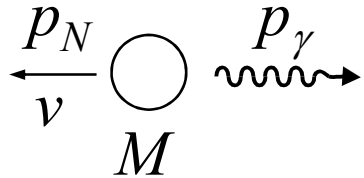
- energia spätného odrazu – E_R
- šírka čiary – Γ ($\tau \cdot \Gamma \geq h/2\pi$)

E_g – energia základného stavu
 E_e – energia vzбудeného stavu
 E_0 – energia prechodu
 E_γ – energia fotónu
 E_R – energia spätného odrazu
 Γ – šírka čiary
 τ - doba života vzbudenej hladiny
 h - Planckova konštanta

Energia spätného odrazu

- zákon zachovania hybnosti:

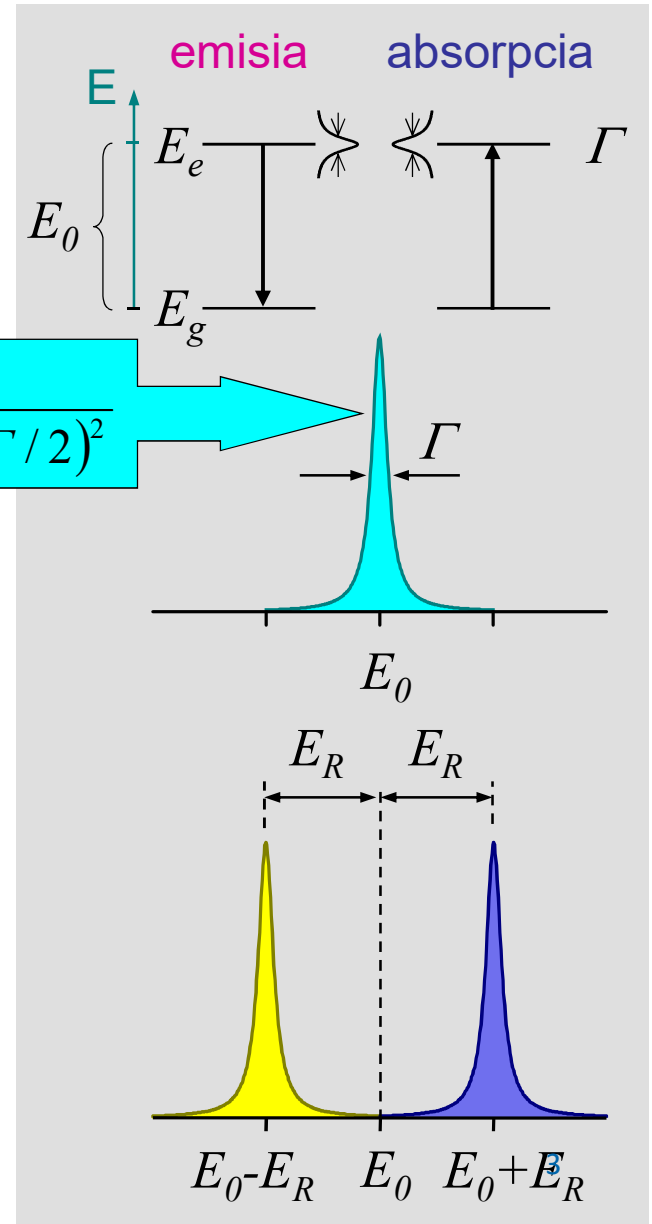

$$p_\gamma = p_N$$

$$\frac{E_\gamma}{c} = M \cdot v$$

Breit-Wigner formula
(Lorentzov tvar čiary)

$$I(E) = I_0 \frac{(\Gamma/2)^2}{(E - E_0)^2 + (\Gamma/2)^2}$$

- energia spätného odrazu:

$$E_R = \frac{E_\gamma^2}{2 \cdot Mc^2}$$

- zákon zachovania energie: $E_0 = E_\gamma + E_R$

- ak $E_R \ll E_\gamma$ $E_R \cong \frac{E_0^2}{2 \cdot Mc^2}$

- potom: $E_R \sim E_\gamma^2 (E_0^2)$

Typické hodnoty energií

energia	eV
fotóny γ (E_γ - mössbauerovské nuklidy)	$10^4 - 10^5$
chemická väzba, energia mriežky	1 - 10
elektrónové prechody	0.5 - 5
vibračná energia molekúl	0.05 - 0.5
vibračné energie mriežky (fonóny)	0.005 - 0.05
energia spätného odrazu (E_R), dopplerovské rozšírenie (E_D)	$10^{-4} - 10^{-2}$
kvadruólové štiepenie	$> 10^{-5}$
magnetické (zeemanovské) štiepenie	$> 10^{-5}$
Heisenbergova šírka čiary (Γ)	$10^{-9} - 10^{-6}$

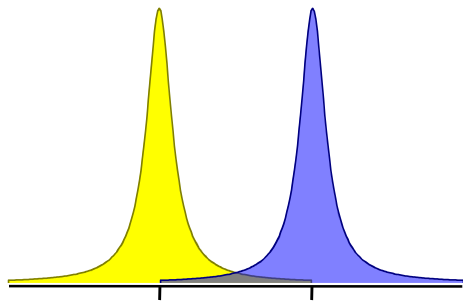
Podmienka rezonancie

$$\frac{\text{energia spätného odrazu}}{\text{šírka ciary}} = \frac{E_R}{\Gamma} \rightarrow 0$$

atomárne žiarenie
($E_0 \approx \text{eV}$)

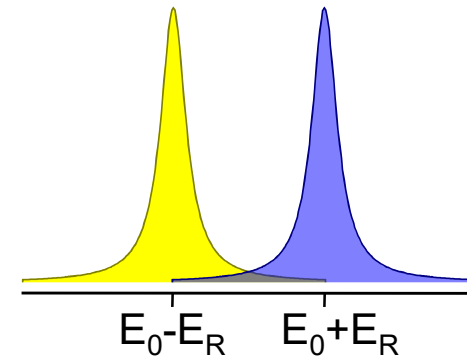
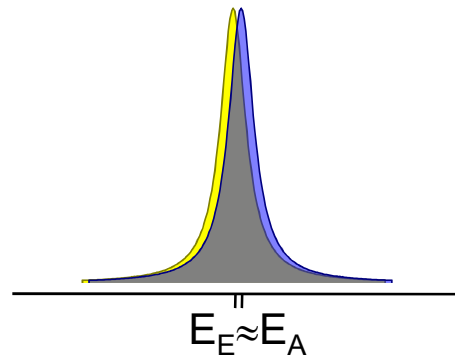
$$\frac{E_R}{\Gamma} \approx 10^{-3}$$

emisia absorpcia
rezonancia

jadrové žiarenie
($E_0 \approx \text{keV}$)

$$\frac{E_R}{\Gamma} \approx 10^5$$

- potreba kompenzovať energiu spätného odrazu – E_R
  - hoci existuje **dodatočné (Dopplerovo) rozšírenie**

Dopplerovo rozšírenie

- tepelný pohyb jadier
  - zákon zachovania energie

$$E_\gamma = E_0 - E_R + E_D$$

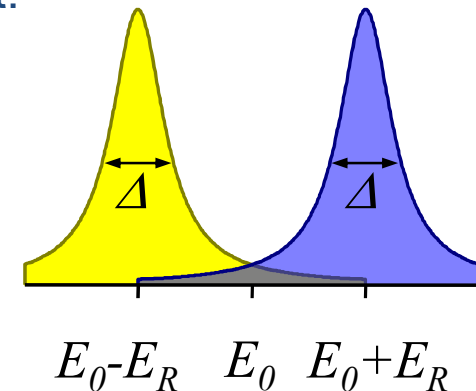
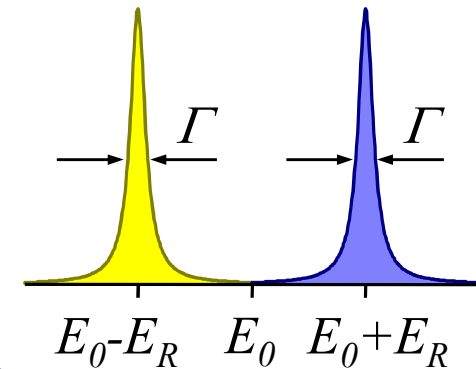
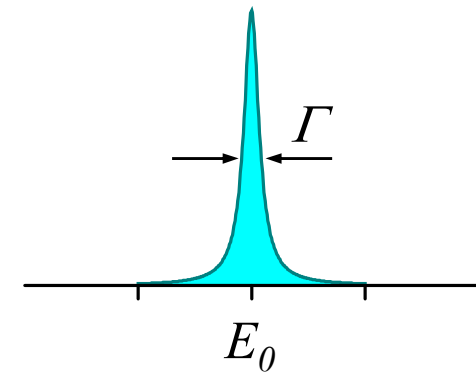
$$E_D = k \cdot v \cdot \cos\beta / c$$

- izotrónny charakter v a tiež $\beta \Rightarrow$

Dopplerovo rozšírenie: $\Delta = \sqrt{E_R \cdot k_B T}$

k_B – Boltzmannova konšt.

- Ako kompenzovať E_R ?
  - rýchla rotácia (ultracentrifúga) ✗
  - vysoká teplota (~1 000 K) ✗
  - R. L. Mössbauer – 1958 ✓

Mössbauerov jav

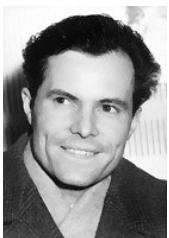
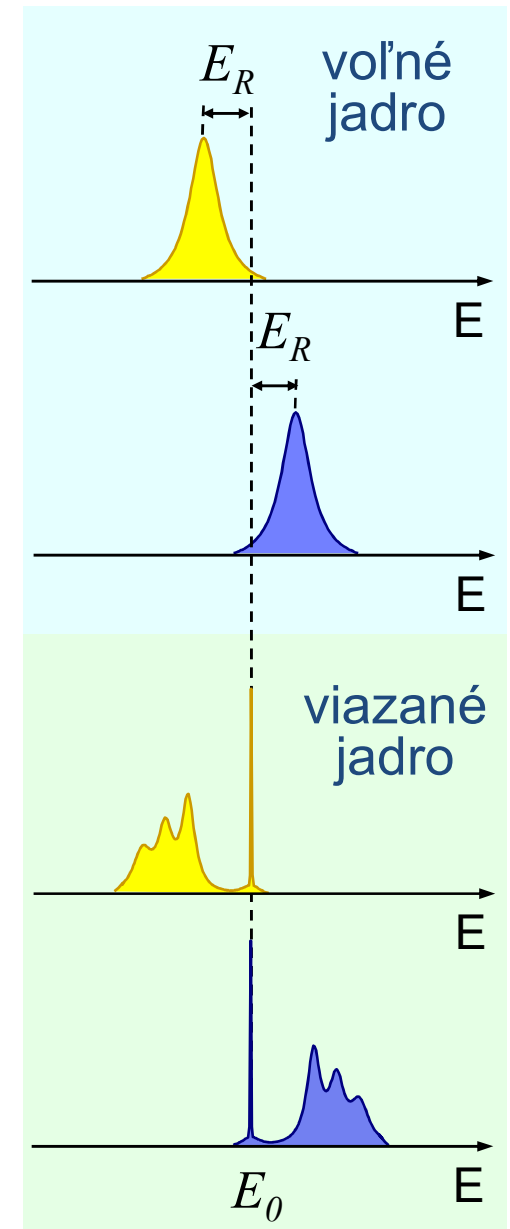
$$E_R = \frac{E_\gamma^2}{2Mc^2}$$

- voľné jadro vs. jadro viazené v kryštálovej mriežke
  - bez-, jedno-, dvoj-, ... multi-fonónové čiary
  - bez-fonónová čiara (@ E_0) → prirodzená šírka čiary
  - účinný prierez absorpcie

$$\sigma = \sigma_0 \frac{(\Gamma/2)^2}{(E - E_0)^2 + (\Gamma/2)^2}$$

- σ_0 – maximálny účinný prierez (v rezonancii)

bezodrazová jadrová rezonančná absorpcia gama žiarenia = Mössbauer effect

Mössbauer, Rudolf L.
1929-2011
Nobelova cena 1961

Pravdepodobnosť javu

- σ_0 – účinný prierez absorpcie v rezonancii

$$\sigma_0 = \frac{\lambda^2}{2\pi} \cdot \frac{2I_e + 1}{2I_g + 1} \cdot \frac{1}{1 + \alpha}$$

- I_e, I_g – jadrový spin vzbuđeného, resp. základného stavu
- α – koeficient vnútornej konverzie (pravdepodobnosť vyžiarenia fotónu γ : $1/(1+\alpha)$)
- λ – vlnová dĺžka fotónu

- počet jadrových prechodov medzi $E-E_0$ a $E-E_0+dE$

- f_s – pravdepodobnosť bezodrazovej emisie $\rightarrow$ f-faktor:

- Γ_s – prirodzená šírka čiary (Γ_0)

$$N(E)dE = \frac{f_s \Gamma_s}{2\pi} \frac{dE}{(E - E_0)^2 + (\Gamma_s / 2)^2}$$

$$\Gamma_s \tau_N \approx \frac{h}{2\pi}$$

$$E_0 = 14.41 \text{ keV}, \Gamma_N = 9.3 \times 10^{-9} \text{ eV} \cong 0.194 \text{ mm/s}, \tau_N = 98.1 \text{ ns}$$

f-Faktor

- vibračné vlastnosti kryštalickej mriežky
  - γ kvantá emitované a absorbované **bez odrazu**

klasický výpočet

$$f = \exp\left(-\frac{\langle x^2 \rangle E_\gamma^2}{(h.c)^2}\right) = \exp(-\langle x^2 \rangle \cdot k^2)$$

- $\langle x^2 \rangle$ - stredná hodnota vibračnej amplitúdy v smere x
- k - vlnový vektor $k = \frac{2\pi}{\lambda}$

Debyeov model

$$f = \exp\left\{-\frac{3 \cdot E_R}{2k_B \Theta_D} \cdot \left[\frac{1}{4} + \left(\frac{T}{\Theta_D}\right)^2 \int_0^{\frac{\Theta_D}{T}} \frac{x}{e^x - 1} dx\right]\right\}$$

- k_B - Boltzmannova konšt.
- Θ_D - Debyeova teplota

$$\Theta_D = \hbar \omega_D / k_B$$

$$f = \exp\left(-\frac{3E_R}{2k_B \Theta_D}\right) \quad T \ll \Theta_D$$

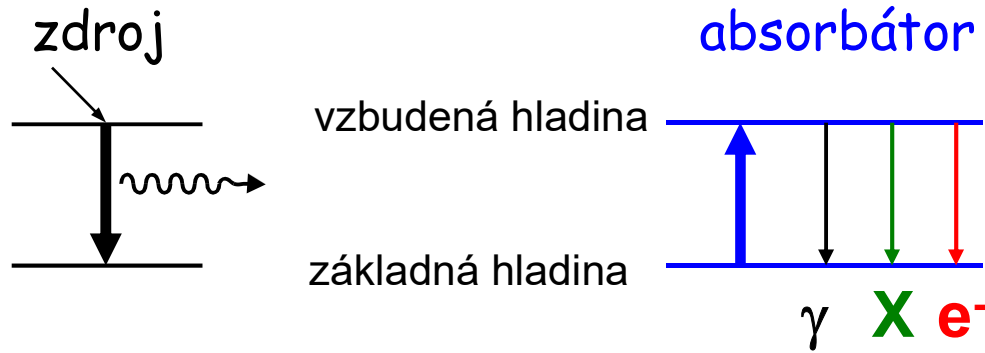
$$f = \exp\left(-\frac{6E_R T}{k_B \Theta_D^2}\right) \quad T > \Theta_D$$

Optimálny experiment

- f -faktor (Lamb-Mössbauerov faktor) vyjadruje väzbu medzi jadrom a okolitou mriežkou (tuhou látkou):
  - výchylka atómov je malá v porovnaní s vlnovou dĺžkou žiarenia
  - teplota vzorky je nižšia ako je jej Debyeova teplota ($T < \Theta_D$)
  - energia prechodu nie je príliš vysoká ($E_0 < 150$ keV)
  - malá energia spätného odrazu E_R
- obmedzenia:
  - kryštalické a amorfné tuhé látky, zamrznuté roztoky
  - nie je možný v kvapalinách a plynoch

pre ^{57}Fe : $f \sim 0.9$ (4 K), 0.7 (300 K)

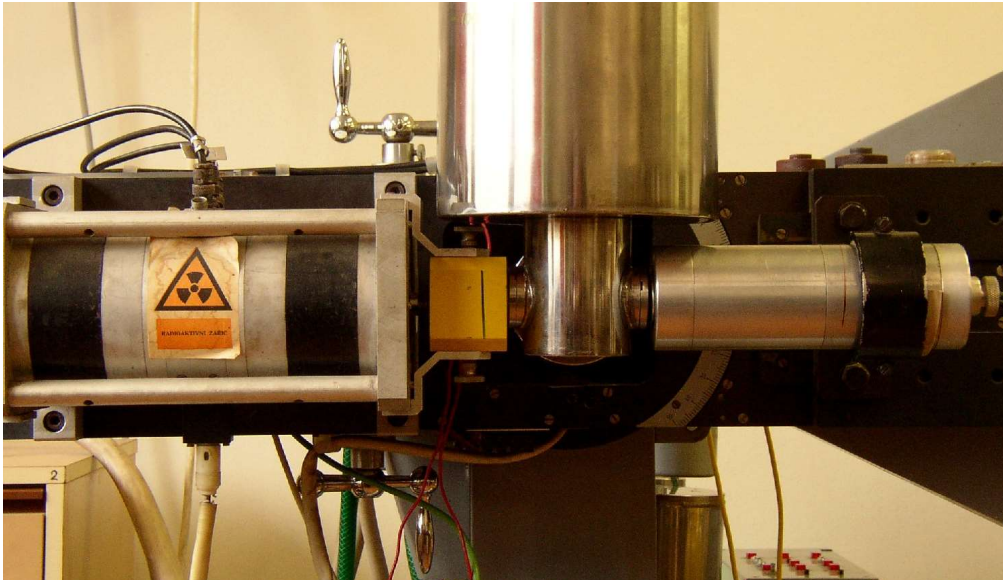
Usporiadanie experimentu

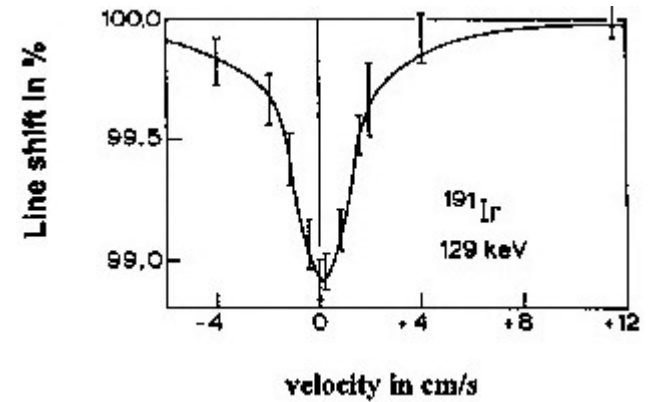
zdroj

vzorka

detektor

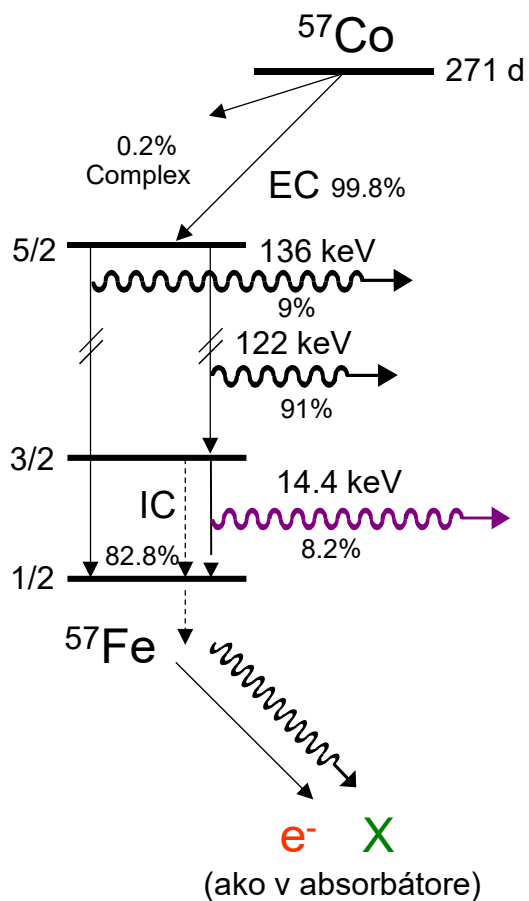
$a = 2.14\%$

Deexcitácia

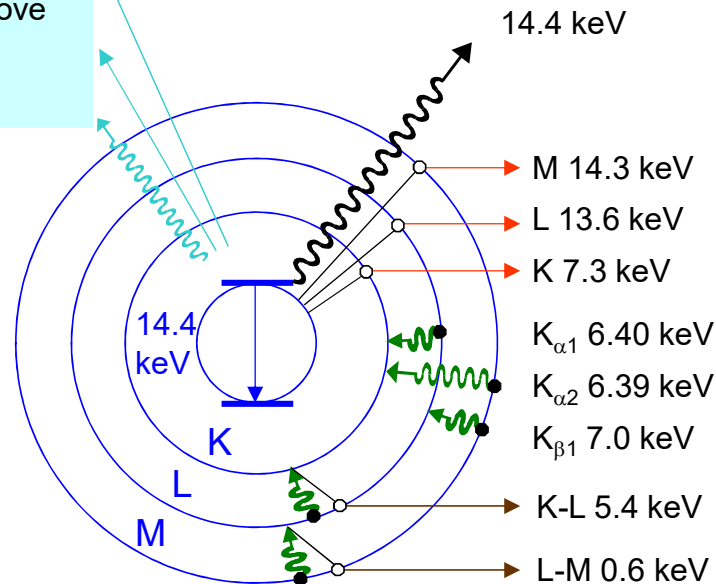
zdroj

absorbátor (^{57}Fe)

nerezonančné žiarenie

fotoelektróny
Comptonove elektróny
fotóny

rezonančné žiarenie

fotóny γ

konverzné elektróny

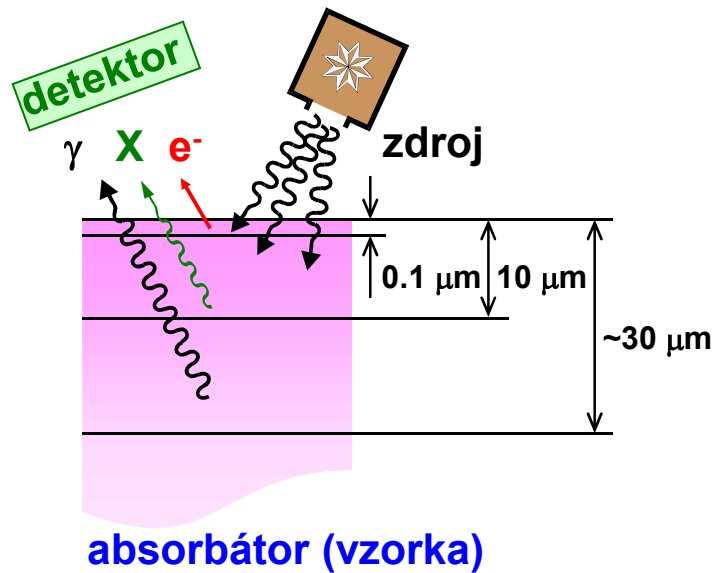
fotóny X

Augerove elektróny

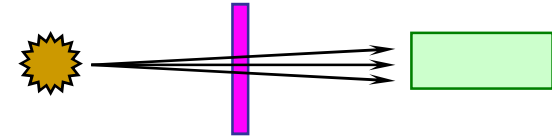
Experimentálne techniky

De-excitácia:

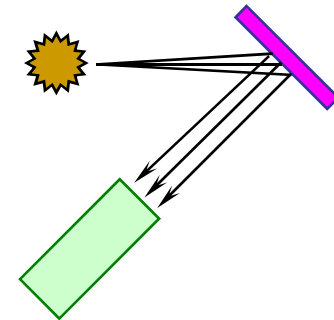
- γ fotóny
- lúče X
- konverzné elektróny (e^-)

Transmisná geometria: γ

Odrazová geometria: γ , X

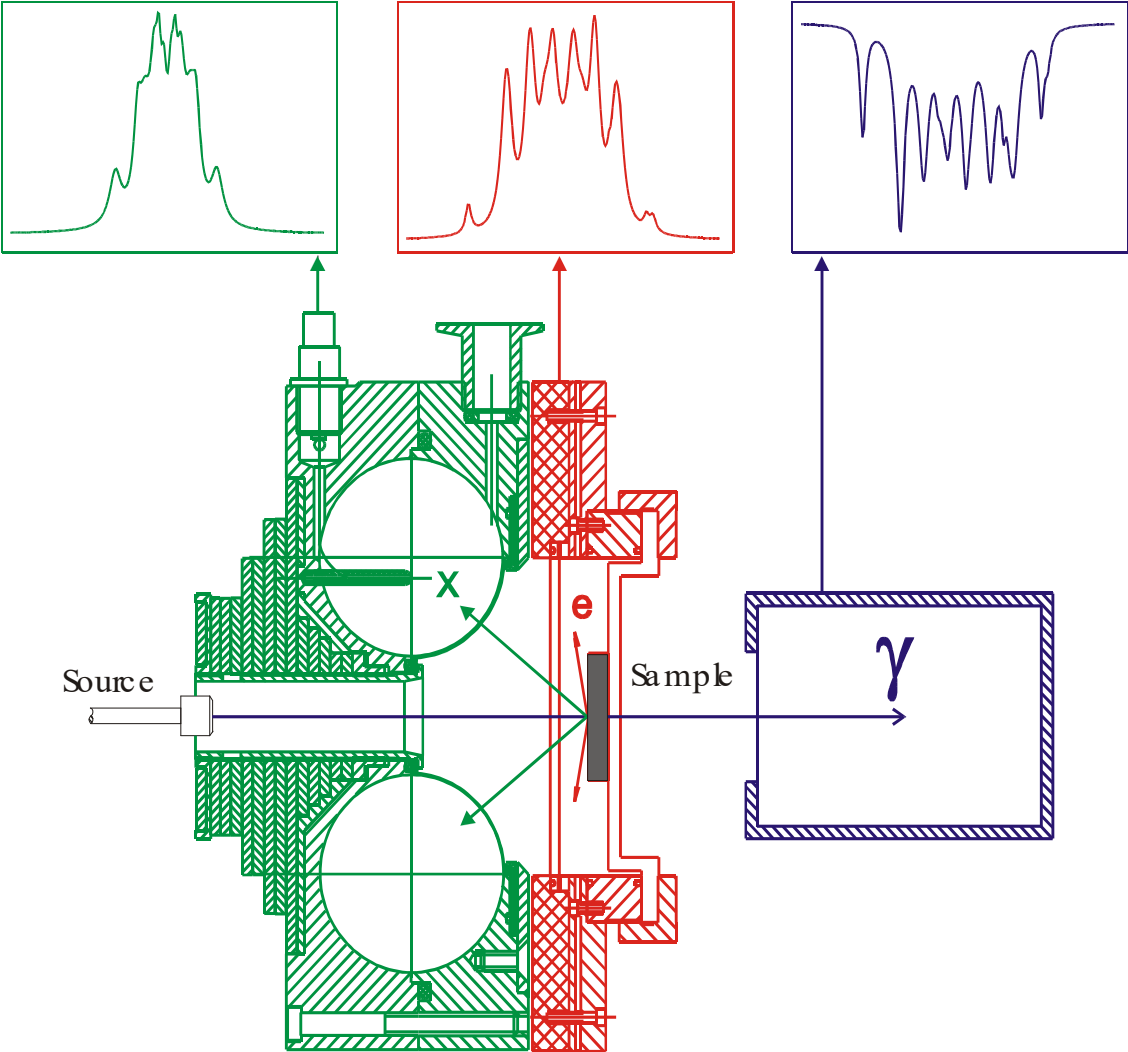
Konverzné elektróny (CEMS): e^-

Ďalšie techniky

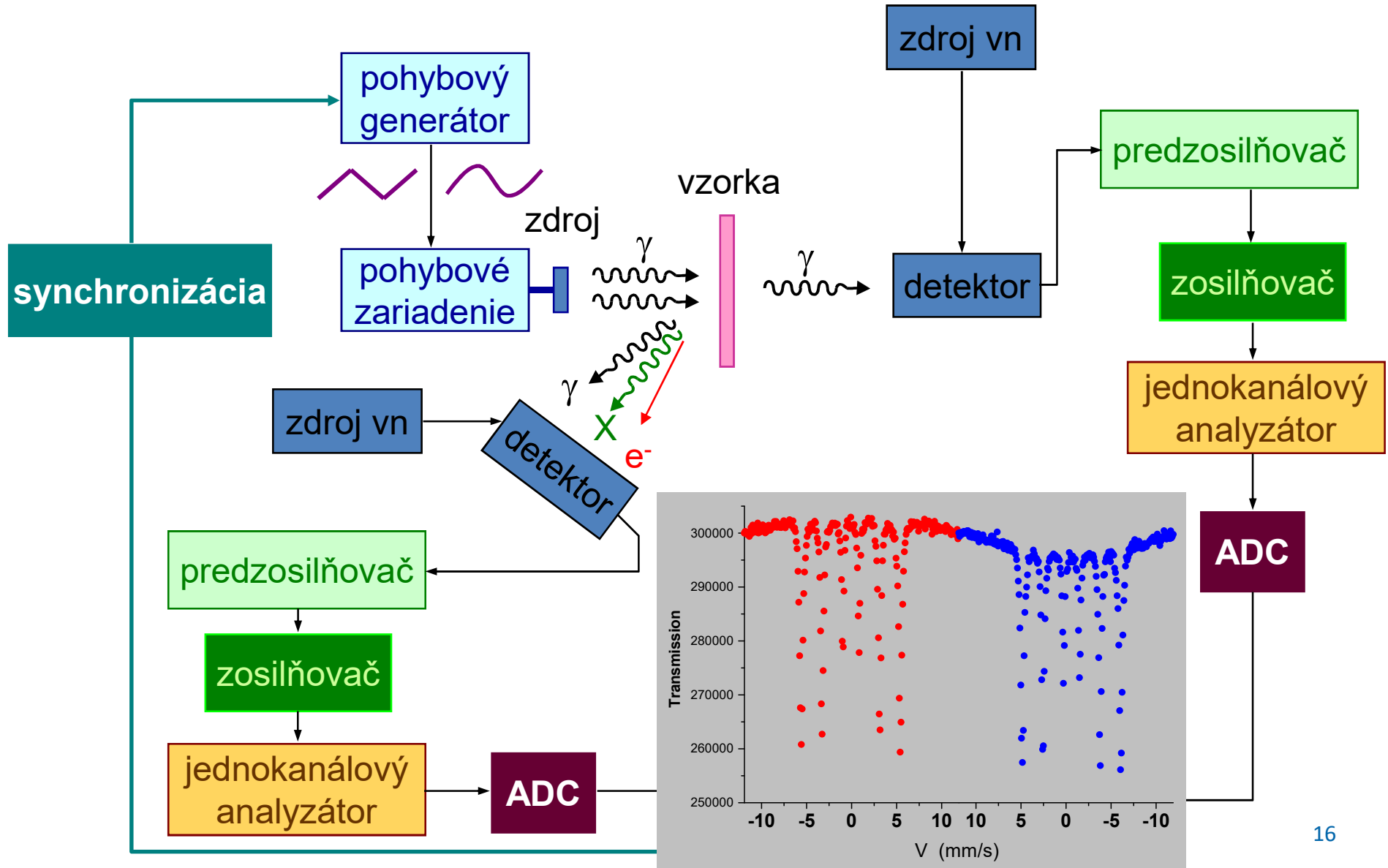
TMS	Transmission Mössbauer Spectrometry
CEMS	Conversion Electron Mössbauer Spectroscopy
CXMS	Conversion X-ray Mössbauer Spectroscopy
STRMS	Simultaneous Triple-Radiation Mössbauer Spectroscopy
DCEMS	Depth Selective Conversion Mössbauer Spectrometry
GEMS	Gamma Emission Mössbauer Spectrometry
RFMS	Radio-Frequency Mössbauer Spectrometry
TDMS	Time Differential Mössbauer Spectrometry
RSMR	Rayleigh Scattering of Mössbauer Radiation
SRMS	Synchrotron Radiation Mössbauer Spectroscopy

STRMS

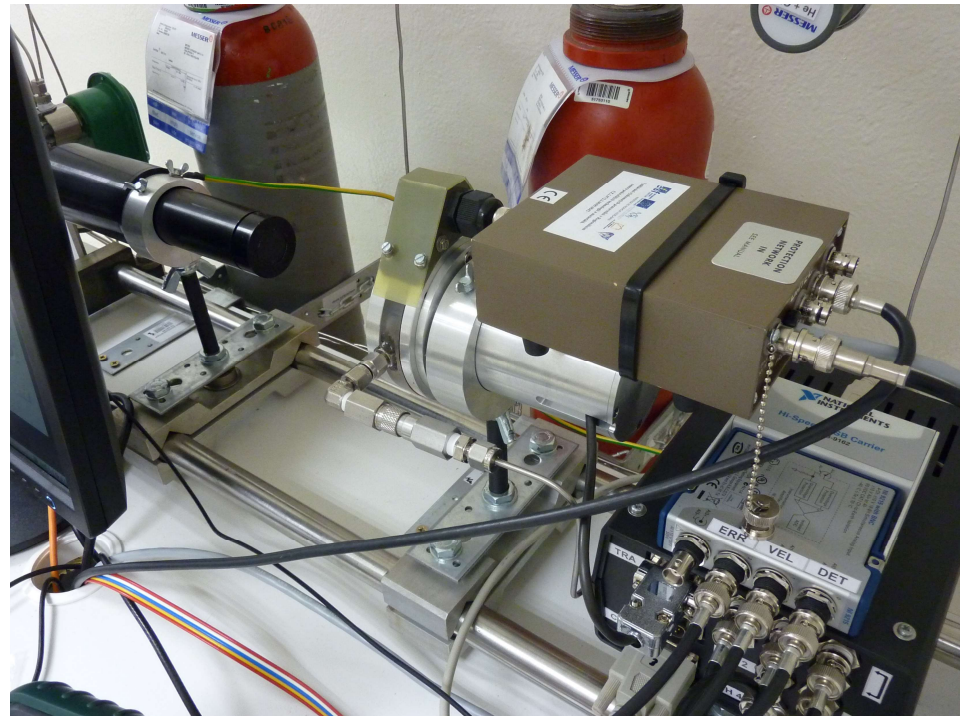
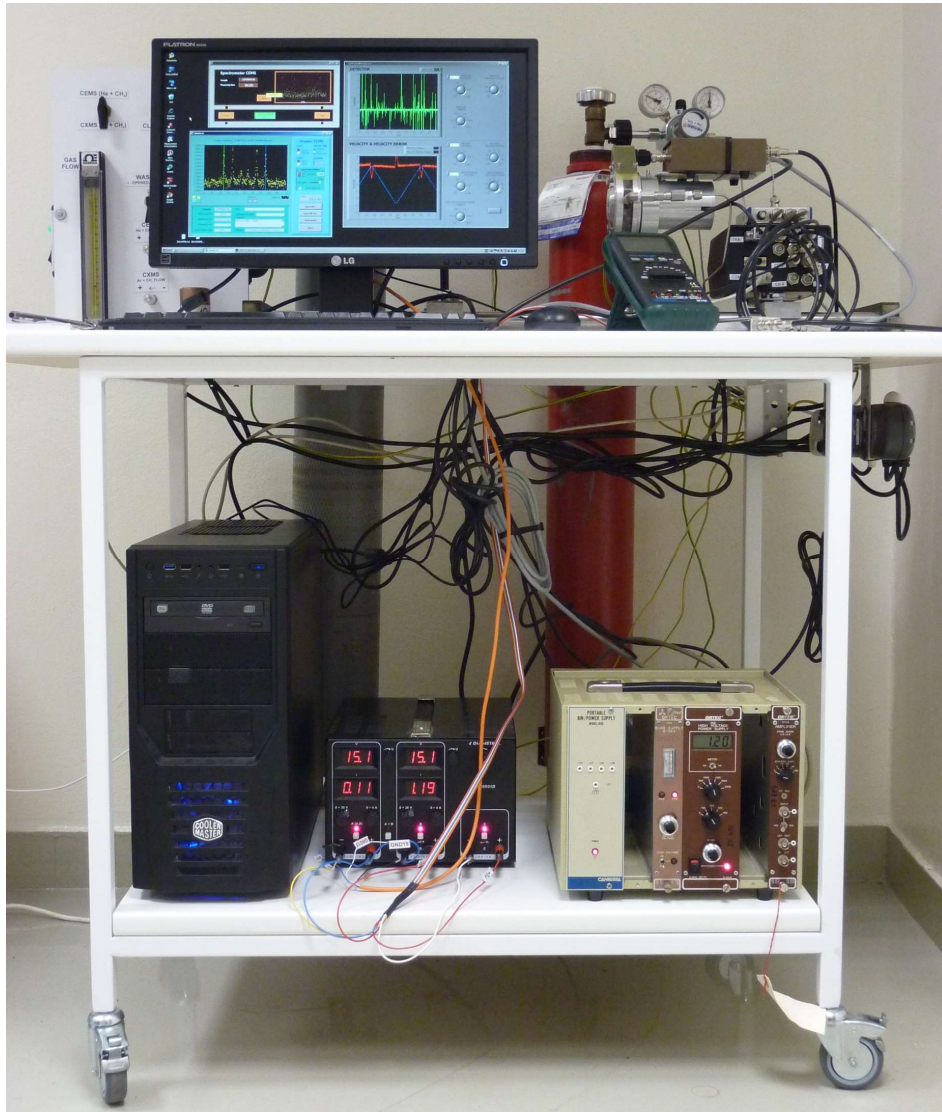
CXMS
CEMS
TMS

Bloková schéma spektrometra

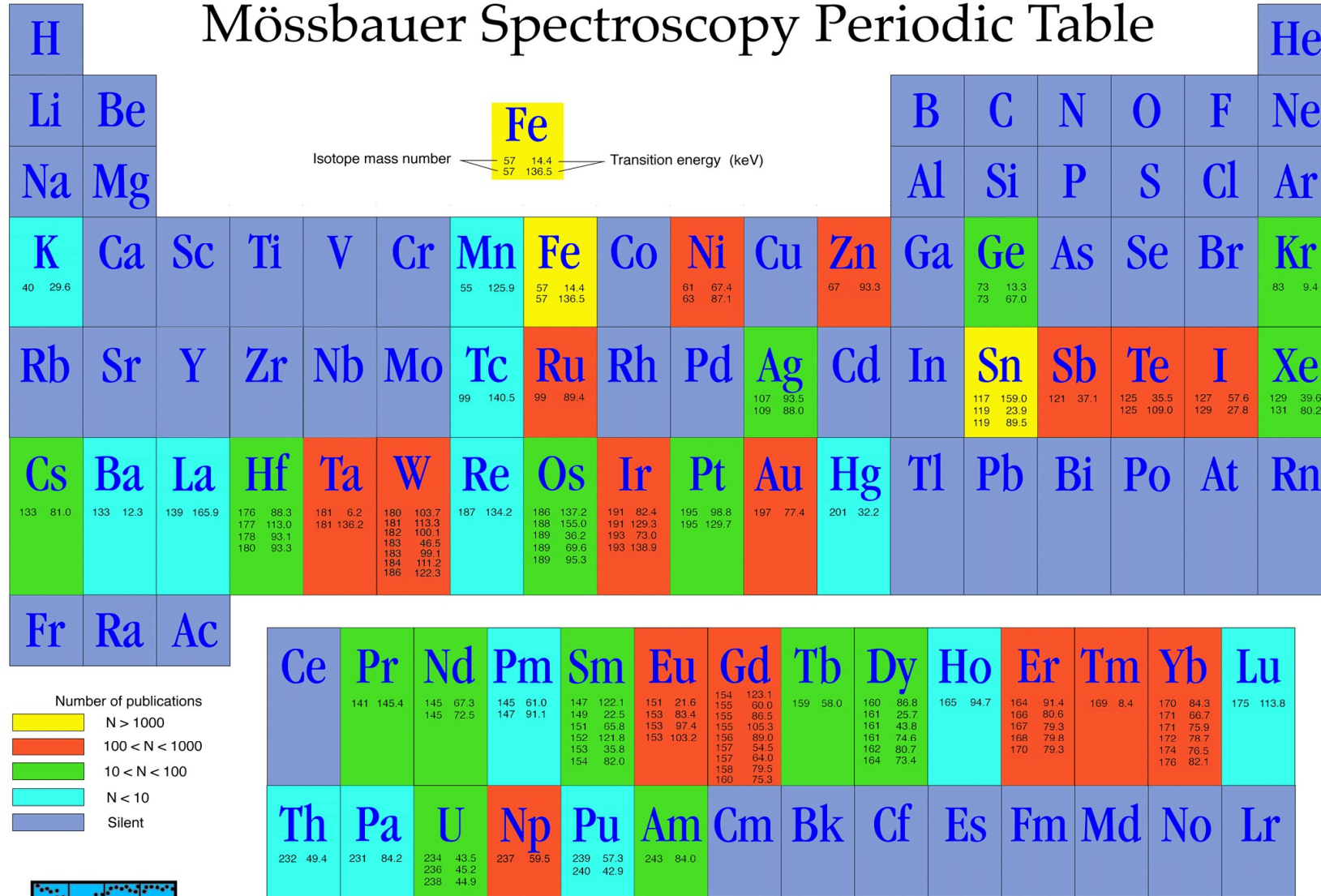

CEMS/CXMS/TMS

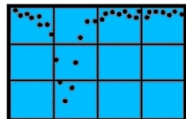
Mössbauerovské nuklidy

Mössbauer Spectroscopy Periodic Table

Number of publications

- N > 1000
- 100 < N < 1000
- 10 < N < 100
- N < 10
- Silent

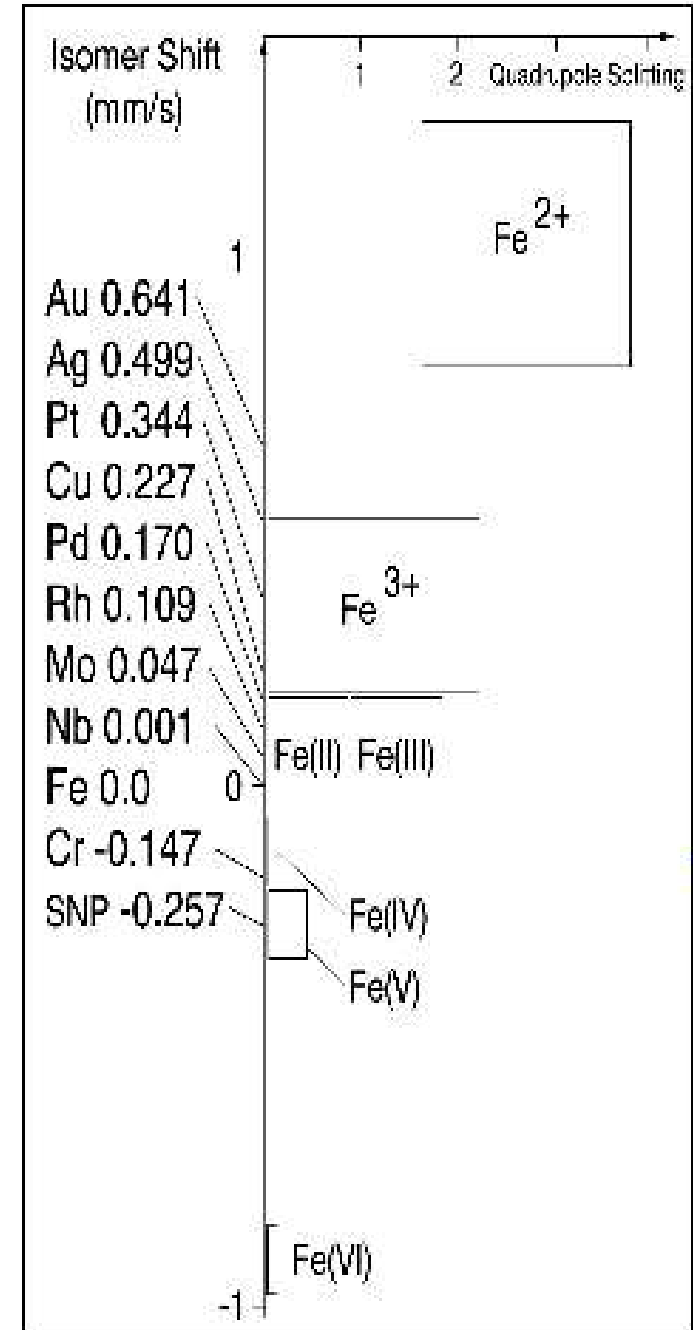
Zdroje

izotop	a (%)	E_0 (keV)	τ_N (ns)	I_e	I_g	σ_0 (10^{-20} cm ²)	$2\Gamma_0$ (mm/s)	E_R (10^{-3} eV)
⁵⁷ Fe	2.19	14.413	98.1	3/2	1/2	256.6	0.1940	1.957
	2.19	136.474	8.7	5/2	1/2	4.3	0.2304	175.4
¹¹⁹ Sn	8.58	23.871	17.75	3/2	1/2	140.3	0.6456	2.571
¹⁵¹ Eu	47.82	21.64	9.7	7/2	5/2	11.42	1.303	1.665
¹²¹ Sb	57.25	37.15	3.5	7/2	5/2	19.70	2.104	6.124
¹⁹⁷ Au	100	77.35	1.90	1/2	3/2	3.857	1.861	16.31

- a – prirodzený izotopický výskyt
- E_0 – energia prechodu
- τ_N – doba života vzbudenej hladiny
- I_e, I_g – jadrový spin vzbudenej a základného stavu
- σ_0 – maximálny účinný prierez v rezonancii
- Γ_0 – prirodzená šírka čiary
- E_R – energia spätného odrazu voľného jadra

Požiadavky na zdroj žiarenia

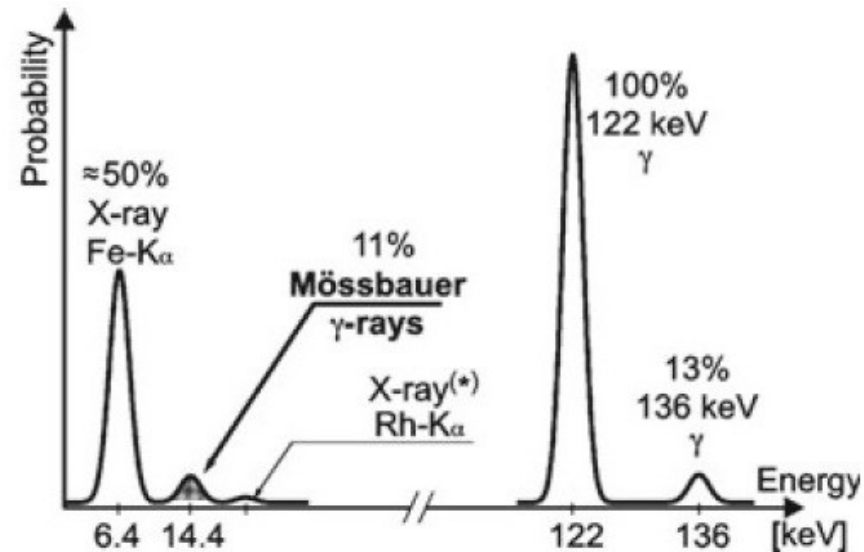
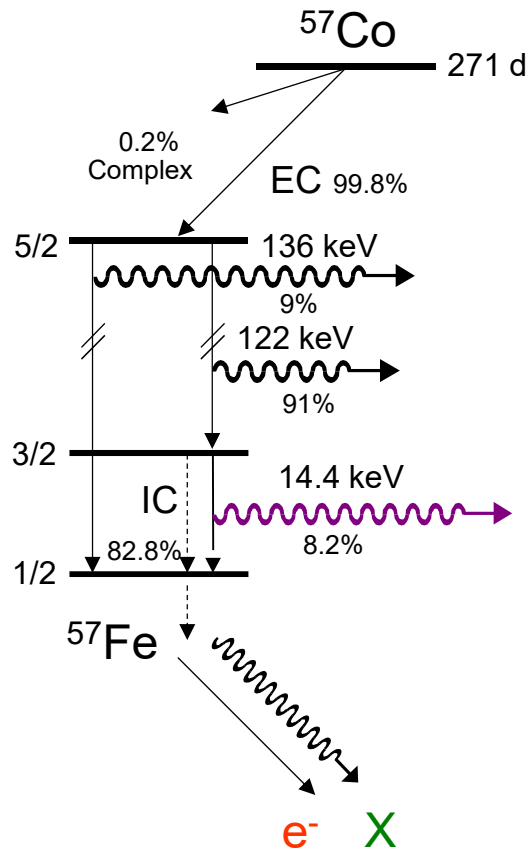
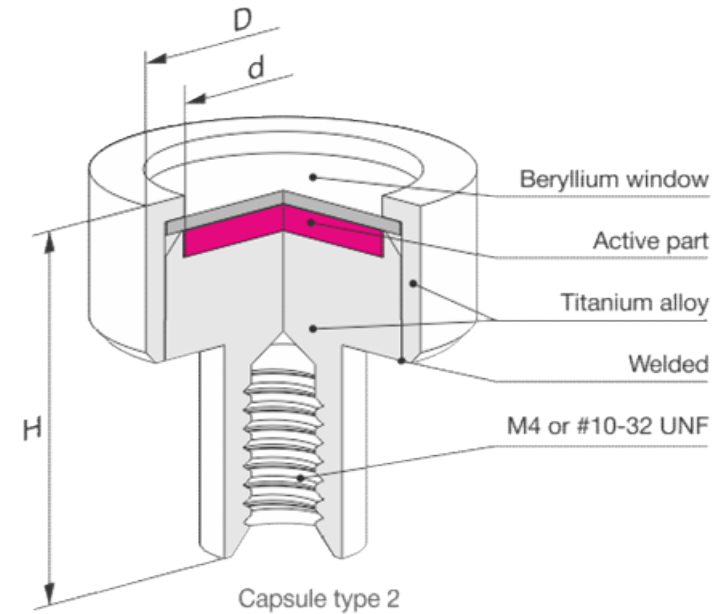
- dostupnosť
- trvanlivosť
- šírka čiary
- matrica
  - štiepenie čiary
  - izoméreny posun
  - kalibrácia

$^{57}\text{Co}(\text{Rh})$ žiarič

■ výroba v urýchľovači

- $^{56}\text{Fe}(p,\gamma)^{57}\text{Co}$, $^{55}\text{Mn}(\alpha,2n)^{57}\text{Co}$
- $^{57}\text{Fe}(n,p)^{57}\text{Co}$, $^{54}\text{Cr}(\alpha,p)^{57}\text{Co}$

Absorbátor (vzorka)

- príliš hrubá vzorka → žiadny signál (úplná absorpcia)
- príliš tenká vzorka → málo jadier na absorpciu
- efektívna hrúbka: $t_A = \sigma_0 \cdot f_A \cdot N_A \cdot d_A \cdot a_A$

- optimálna situácia: $t_A \approx 1 \rightarrow 5 \text{ mg/cm}^2$ Fe atómov
- tzv. aproximácia tenkého absorbátora
- tvar spektrálnej čiary:

$$I(\nu) = I_0 - I_{abs} \frac{\Gamma^2}{(E - E_0)^2 + \Gamma^2}$$

- experimentálna šírka čiary:

$$\Gamma_{exp} = 2 \cdot \Gamma_0 (1.00 + 0.135 t_A)$$

σ_0 – maximálny účinný prierez
 f_A – f-faktor absorbátora
 N_A – hustota atómov
 d_A – hrúbka absorbátora
 a_A – prirodzený výskyt
Mössbauerovho izotopu

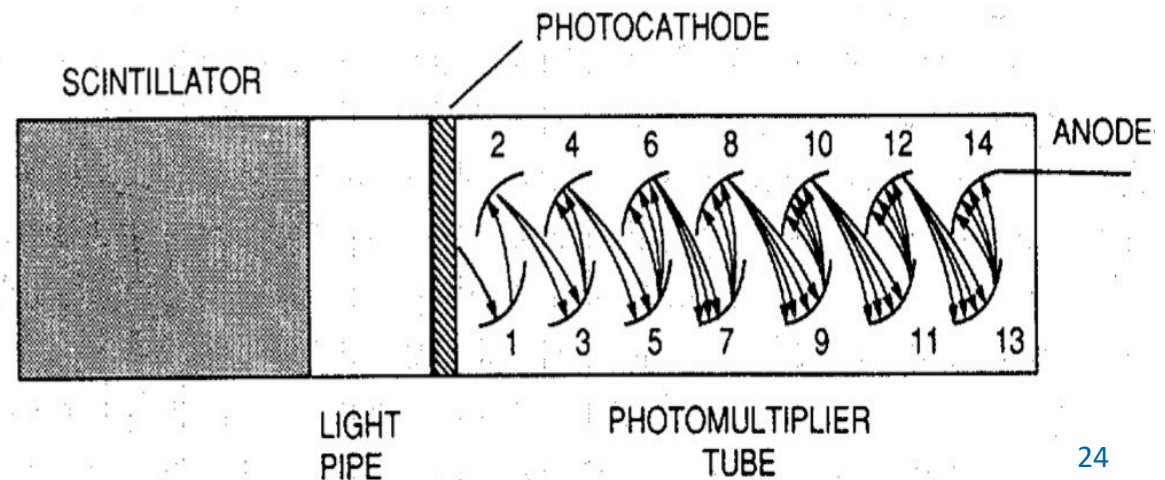
pre ^{57}Fe : $\sigma_0 = 256.6 \times 10^{-20} \text{ cm}^2$, $f_A \approx 0.75$, $N_A = 8.476 \times 10^{22} \text{ at/cm}^3$, $a_A = 2.19\%$

Detektory

- scintilačný detektor
- plynom plnený – proporcionálny
- polovodičový
- Si-PIN

Scintilačný detektor

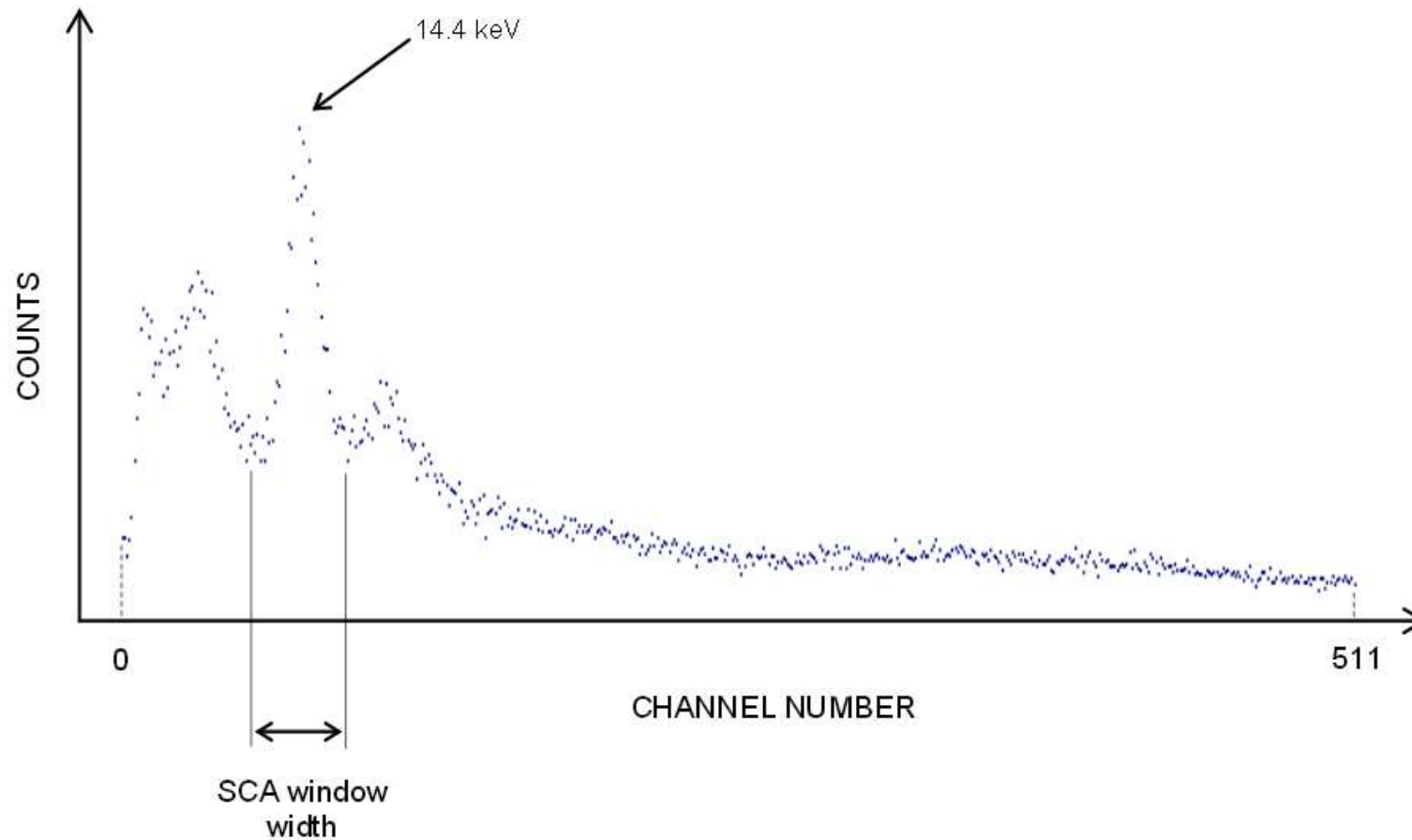
- NaI(Tl) – najčastejšie používaný scintilačný kryštál
  - hrúbka ~ 100 μm (potlačenie γ fotónov s vysokou energiou)
  - hygroskopický materiál
- YAP(Ce) – yttrium aluminium perovskite
  - nízka energetická rozlišovacia schopnosť
  - nízka účinnosť detekcie, rýchla odozva
  - ideálny v prípade vysokých početností

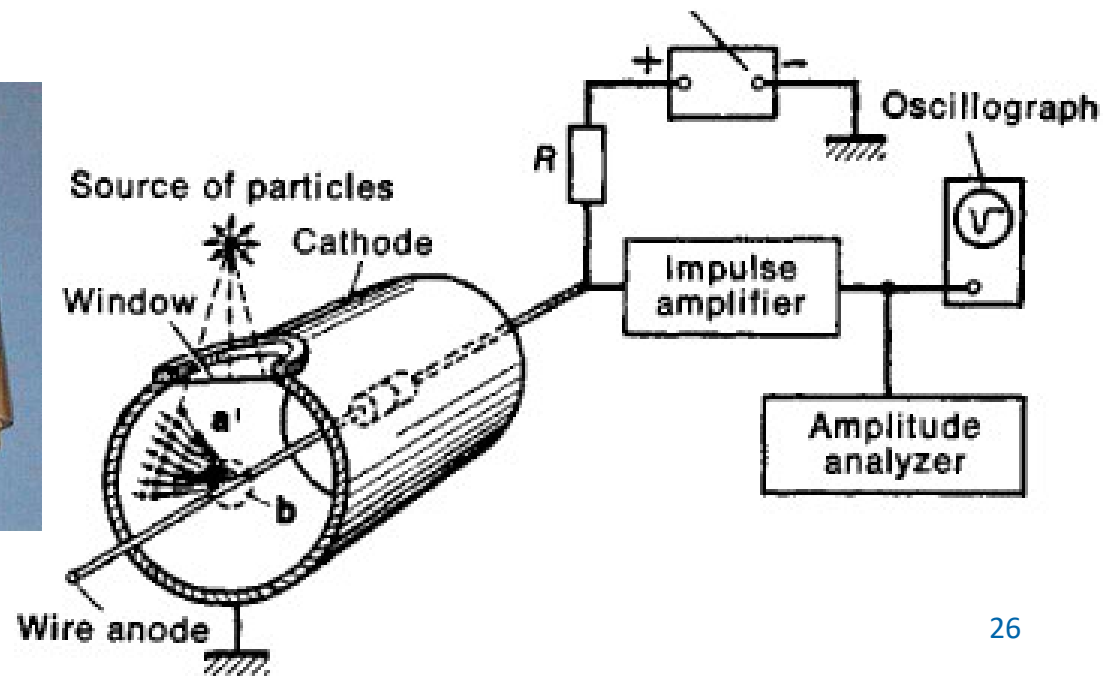
PHA analýza

- spektrum ^{57}Co merané pomocou NaI(Tl)
- spodná a horná diskriminačná hladina pomocou SCA

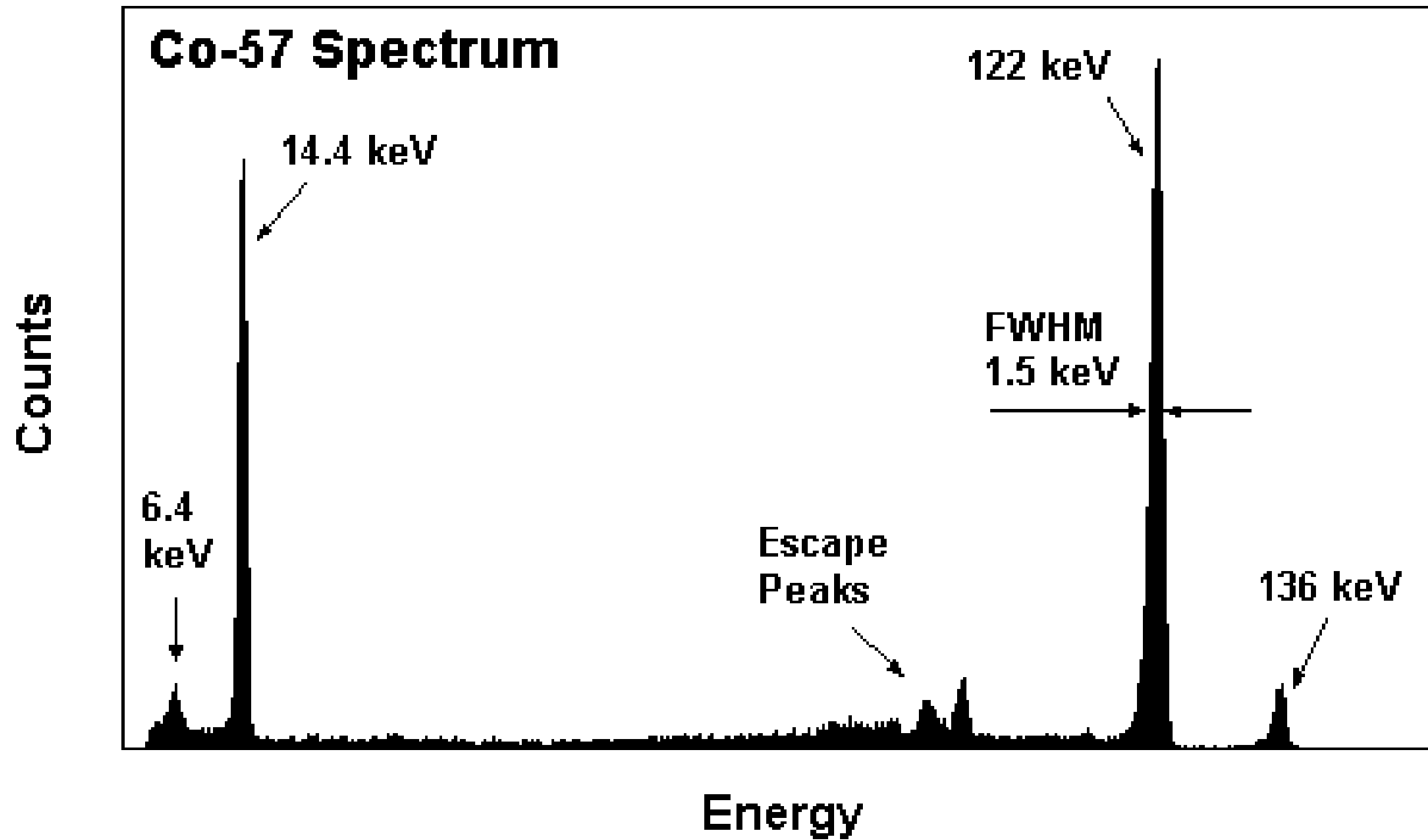

Proporcionálne detektory

- podstatne lepšia energetická rozlišovacia schopnosť v porovnaní so scintilačnými detektormi
- malá citlivosť na vysoko energetické pozadie
- schopnosť merania nízkych energií
- používané plyny: Ar, Kr + CH₄, Xe s CO₂

Polovodičový detektor

PIN detektor

- 4 ks Si-PIN dióda
  - povrch 10 x 10 mm², hrúbka 400 – 500 μm
- odrazová geometria

